

JOŠ JEDNO ČITANJE KLASIČNIH KONCEPATA: REAKTUELIZACIJA ZIMELOVOG STRANCA I NEPRIJATELJA NA PRIMERU SAVREMENIH MIGRACIJA SA BLISKOG ISTOKA

Another Reading of Classical Concepts: Reactualization of the Simmel's *Stranger* and *The Enemy* on the Case of Contemporary Migration From the Middle East

APSTRAKT: *Iako se formalizam umnogome smatra prevaziđenim pravcem u sociologiji, Zimelov kratak esej o strancu ostavio je veoma veliki uticaj na autore tokom XX veka. U savremenoj sociologiji Zimel se često spominje u istraživanjima migracija sa Bliskog istoka, jer su one reaktuelizovale pitanje osećaja stranosti i interpretativnih modela konstruisanja drugosti između domicilnog stanovništva i novopridošlica. Cilj ovog rada je da pokažemo kako klasični sociološki koncepti mogu poslužiti kao validna polazna osnova za proučavanje savremenog društvenog fenomena. Poseban akcenat stavljen je na razlikovanje između stranca i neprijatelja u Zimelovom eseju o strancu koja je nedovoljno istražena. Ta razlika biće naročito važna kada budemo analizirali odnos Zapada prema muslimanskim migrantima, čiji dolazak u Evropu prate diskursi rizika i navodne neminovnosti sukoba između civilizacija.*

KLJUČNE REČI: Georg Zimel, stranac, neprijatelj, klasična sociološka teorija, migracije sa Bliskog istoka

ABSTRACT: *Although formalism is mostly often considered to be an outdated theoretical orientation in sociology, Simmel's short essay on stranger has made a very large influence on authors throughout the twentieth century. In contemporary sociology, Simmel's name is often mentioned in studies of migration from the Middle East because they have re-actualized the question of a strangeness and interpretative models of constructing otherness between the native population and newcomers. The aim of this paper is to show how a classical sociological*

concepts can serve as a valid starting point for the study of the contemporary social phenomenon. Emphasis is placed on the distinction between stranger and enemy in Simmel's essay on the stranger which is under-explored. This distinction will be especially important when we analyse the attitude of the West towards Muslim migrants whose arrival in Europe is accompanied by discourses of risk and the alleged inevitability of conflict between civilizations.

KEYWORDS: Georg Simmel, Stranger, Enemy, Classical Sociological Theory, Migrations from the Middle East

Uvod

Kada se bilo koje klasično delo razmatra u kontekstu primene na neki savremeni fenomen, jedan od najvažnijih izazova sa kojim se istraživač ili istraživačica suočavaju je izbegavanje zamki prezentizma. Iako prezentistička pozicija "s pravom podvlači intelektualni kontinuitet između prošlosti i budućnosti" (Sidmen, 1999: 277), i insistira na kumulativnosti znanja, problem sa ovakvom vrstom tumačenja istorije socijalne misli je u tome što se mnogi teorijski kompleksi dekontekstualizuju i svode na podelu između valjanih (onih koji su uključeni u kasnije sisteme znanja) i pogrešnih (ideje koje su vremenom odbačene) (Sidmen, 1999: 267). Sledeći prednosti i mane prezentističkog pristupa, cilj rada nam je da pokažemo na koji način jedan klasični sociološki pogled na stranost može da bude korisna polazna teorijska i epistemološka osnova za proučavanje savremenog fenomena. Smatramo da se koncept formulisani na početku XX veka ne može operacionalizovati i direktno primenjivati na istraživanja društvenih pojava koje su novijeg datuma,² pa ipak, podsećanjem na klasičnu teoriju možemo podvući neke od važnijih zaključaka koji su univerzalni i saznanjno plodonosni. Na taj način obezbedićemo kumulativni tok znanja i pokazaćemo krosistorijsku vrednost pojedinih klasičnih socioloških uvida, uz uvažavanje kontekstualnih ograničenja "stare" teorije.

Uz pomenute metodološke poruke iz oblasti istorije socioloških teorija, najpre ćemo rekonstruisati osnovne postavke Zimelove (Georg Simmel) teorije

2 Pitanje da li se neki pojam formulisani u (relativno dalekoj) istoriji može koristiti za analizu savremenih fenomena otvoreno je za debatu. Prezentistička pozicija podrazumeva da one ideje koje su opstale uprkos istorijskim izazovima mogu biti utilitarne za razumevanje pojava novijeg datuma. Istoricism, sa druge strane, insistira na tome da se koncepti moraju proučavati isključivo u skladu sa kontekstom u kome su nastali (Sidmen, 1999). Mi smo bliži ideji da se teorijski sistemi proučavaju u skladu sa vremenom u kome su formulisani (što znači da imaju ograničene saznanjne domete), ali to ne znači da pojedini zaključci ne mogu biti primenjeni i na neke druge vremenske okvire. Podsećanje na klasičnu misao važno je zbog kontinuiteta teorijske niti, ali i zbog mogućnosti poopštavanja i primene nekih koncepata definisanih pre sto ili više godina. No, potrebna je svakako velika doza opreza kako se ne bi upalo u čorsokak dekontekstualizacije ideja. Takođe, kao što ćemo na primeru Zimelovog stranca videti, neki delovi teorijske slagalice mogu se primeniti na proučavanje savremenih društvenih pojava, dok su neki drugi delovi relikv situacije u kojoj je koncept nastao, te zbog toga smatramo da treba biti obazriv sa direktnom i bezrezervnom primenom klasičnih ideja na istraživanja savremene društvene realnosti.

o strancu i stranosti (Simmel, 1996) da bismo, u narednom koraku, analizirali domete upotrebe klasičnog teorijskog okvira za fenomen savremenih migracija iz zemalja Bliskog istoka. U prvom delu rada u središtu pažnje su odlike forme stranosti, kao i razlike između stranosti i neprijateljstva koje Zimel u svojoj zabeleški o strancu posebno naglašava. Pomenuta iznijansiranostranost i objašnjenje procesa mogućeg prelaska iz domena stranosti na teren otvorenog neprijateljstva, biće uvertira za razumevanje odnosa domicilnog (evropskog) stanovništva prema novopridošlicama sa Bliskog istoka.

Zimelov kratak esej o strancu iz 1908. godine³ ostavio je, nesrazmerno svom obimu, veoma veliki uticaj na autore tokom XX veka. Uz *Filozofiju novca* (Zimel, 2004), teorija o strancu je među najpoznatijim i najuticajnijim delima ovog sociološkog klasika. Opšta neokantovska logika formalizma uglavnom se smatra prevaziđenom, pa ipak pojedini segmenti ovog pravca, kao i pojedine Zimelove ideje, i dalje inspirišu sociologe. Esej o strancu je dobar primer jedne takve ideje (McLemore, 1970: 86; Škorić, Kišijukas i Škorić, 2013: 589). Drugim rečima, iako se o Zimelovom strancu dosta pisalo, čak i u domaćoj literaturi, mi se upuštamo u još jedno "čitanje" ovog eseja da bismo apostrofirali do sada nedovoljno istraženu razliku između stranosti i neprijateljstva, kao i da bismo predložili na koje načine ta razlika može biti koristan teorijski polazni temelj za istraživanja odnosa prema muslimanskim migrantima u najnovijem migratornom talasu (od 2014. godine). Takođe napominjemo da, iako su Zimelova opšta filozofija i sociologija⁴ veoma zahtevne i interesantne za proučavanje, mi ćemo se u ovom radu fokusirati na njegov članak o strancu. S obzirom na to da nas zanima primena nekih elemenata Zimelovog teorijskog mozaika na fenomen migracija, suzićemo predmet proučavanja na pomenuti esej, uz napomenu da bi ovaj konkretni istraživački problem, ali i druge segmente Zimelovog stvaralaštva, trebalo detaljnije i šire analizirati.

Ko je Zimelov *stranac*?

Osnovni problem, ali ujedno i najveći izazov i teorijska dobit proučavanja Zimelovog kratkog ekskursa o strancu je činjenica da sam koncept stranosti, dat u svom izvornom obliku, ima više značenja (Marotta, 2012: 679). Takođe, napominjemo da u analizi Zimelovog stranca treba imati na umu da je reč o *formi*, a ne o konkretnim istorijskim primerima. Ove konstatacije značajno usložnjavanju i otežavaju davanje validnog odgovora na pitanje postavljeno u podnaslovu rada – ko je zapravo Zimelov stranac? Sa druge strane, napomena o

3 U originalu *Exkurs über den Fremden* (prev. Ekskurs o strancu).

4 Iako se Zimel "zalagao za nezavisnost sociologije kao naučne discipline, nikad nije razvio neki nezavisan vid sociološke argumentacije. Skoro svaka njegova sociološka studija obeležena je filozofskim spekulacijama, a nemali broj započinje postavljanjem izričito filozofskih problema. Ipak, Zimel je u svom bavljenju sociološkim temama tako vešto uspevao da kombinuje svoje opšte filozofske uvide sa sociološkim pojmovima i procesima da danas možda najvredniju osobinu njegove društvene teorije predstavlja upravo sklad između filozofskog i sociološkog pristupa" (Prodanović, 2009: 366).

tome da je forma stranca polimorfni teorijski konstrukt olakšava nam razumevanje širokog spektra daljih elaboracija Zimelovog inicijalnog koncepta. Mi ćemo u ovom radu akcenat staviti na nedovoljno istražen proces u kome forma stranosti može postati forma neprijateljstva. Dinamika stepenovanja osećaja stranosti koja može da eskalira u čistom antagonizirajućem i neprijateljskom odnosu prema Drugom, poslužiće nam u nastavku rada kao preludijum za analiziranje procesa u kome savremeni muslimanski migranti mogu postati neprijatelji, upravo u konotaciji koju objašnjava Zimel.

Kao i u slučaju mnogih drugih Zimelovih filozofskih i socioloških studija koje su dominantno zasnovane na dijalektičkom obrascu objašnjenja (Weinstein and Weinstein 1989: 49; Goodstein, 2016: 49; Kozer, 2008a: 51–54), njegove forme stranosti i stranca takođe su određene dijalektičkom logikom i to između prostornog i socijalnog (Marotta, 2012: 679; Salomon, 1995: 370; Clarke, 2008: 526; Ristić i Marinković, 2017: 361).⁵ Tu tenziju možemo uočiti već u samoj definiciji stranca koju Zimel daje na početku ove kratke esejske zabeleške. “Ovde se stranac ne misli u dosad na višestruk način dodirnutom smislu, kao putnik koji danas dođe, a sutra ode, već kao onaj koji danas dođe, a sutra ostaje – takoreći, potencijalni putnik koji, iako ne produžava, još nije sasvim prevladao razdvojenost odlaženja i dolaženja. On je fiksiran u određenom prostornom okviru – ili takvom čije je razgraničenje analogno prostornom –, ali je njegova pozicija tu na taj način bitno određena time da mu on ne pripada od početka i da u njega unosi kvalitete koji iz njega ne potiču ili ne mogu da poteknu” (Simmel, 1996: 7). Mada je osnovni vektor definicije stranca prostor (što je sasvim očekivano imajući u vidu neokantovsku filozofsku zaleđinu Zimelovog stvaralaštva), on je u neraskidivoj vezi sa socijalnim (Sabido Ramos, 2017: 19). Za Zimela su granice posledica i proizvod relacije dinamike (Simmel, 1950; Simmel, 2009), pa je tako i forma stranca rezultat ambivalencije između spacijalnog i identitetskog. Stranac, kao i, na primer, siromašan čovek, ne postoji ukoliko ga drugi nisu percipirali i identifikovali kao takvog, smatra Zimel. Drugim rečima, prostor, odnosno položaj u socijalnoj stratifikaciji, jesu neophodan, ali nisu dovoljan uslov stranosti ili siromaštva.

Takođe, da bi u društvenoj dinamici neko dobio svojstvo stranosti on mora postati realno (fizički) “opipljiv”. Stranost je, naime, sazajno-teorijski paradoks uz pomoć koga opisujemo neopisivo. “Samo ako je strano sazajljivo kao “strano”, tj. ako može da se rasporedi u kategoriju “strano” onda može i da razvije svoje dejstvo. Ukoliko nije sazajljivo i opažljivo onda ne samo da nije strano, već i ne postoji za (mogući) subjekat sazajnja” (Uzarewicz, 1996: 13). Upravo o ovom svojstvu stranosti Zimel govori kada ističe da za nas stanovnici Siriusa nisu stranci nego uopšte i ne postoje – pojedinci koji žive na Siriusu nalaze se

5 Prostor je od izuzetno važnog značaja za razumevanje koncepta i odnosa stranosti. Prostor pruža empirijsku validaciju i evidentnost praksi, diskursa i odnosa između moći i znanja koji određene pojave (poput stranosti) čine stvarnim. Takođe, akcenat je na praksama koji Drugi sprovodi jer ga one čine vidljivim i prepoznatljivim u tom svojstvu. Treći nivo analize geopolitologije Drugog nalazi se u diskurzivnim analizama kroz koje takođe pronalazimo pravila i strategije za konstruisanje društvenih granica (pa i onih prema strancima) (Ristić i Marinković, 2017: 366–369).

mimo odnosa između dalekog i bliskog i stoga nisu stranci u konotaciji Zimelove definicije (Simmel, 1996: 7). Dakle, stranci postaju stranci u punom smislu te reči tek kada dođu u realan prostorni i društveni kontakt sa nama. To je veoma bitno obeležje stranosti koje Zimel ističe već na početku svog eseja, a koje pruža heuristički plodno tlo za razmatranje odnosa Zapada prema migrantima sa Bliskog istoka (o čemu će biti više reči u drugom delu rada).

Ako na Zimelovu studiju gledamo iz genealoške perspektive, treba podsetiti na to da je on potporne zidove definicije stranosti konstruisao u sklopu interesovanja o promenama u urbanoj kulturi u Nemačkoj na početku XX veka. U periodu između 1904. i 1908. godine, Zimel je objavio seriju članaka o društvenim fenomenima i grupama koji su bili nusproizvod razvoja metropolama. U to vreme nemački klasik je intenzivno proučavao položaj i karakteristike boema, kockara, makroa, profesionalnih kriminalaca, anarhista i homoseksualaca u velikim gradovima, pre svega u Berlinu. Kada Zimel piše *Metropolis i duhovni život* (1903. godine), ali i esej o strancu (1908. godine), Berlin je uveliko glavni grad Nemačkog carstva (on postaje prestonica odmah nakon ujedinjenja Nemačke, 1871. godine) koji doživljava veliku socijalnu i prostornu transformaciju, menjaju se izgled i identitet ovog urbanog centra. U glavnom gradu Drugog rajha niču radnički kvartovi, doseljava se veliki broj imigranata, razvijaju se nove profesije, a raste i stopa kriminaliteta (Jazbinsek, 2003: 106–115). Mada Zimel više puta naglašava da on obrazlaže krosistorijsku i ponavljajuću formu stranca, jasno je da, ako uzmemo u obzir istorijsko-socijalni kontekst, ali i njegova interesovanja iz oblasti urbane sociologije, nemačkog formalistu zanimaju stranci u velikim i socijalno raznolikim metropolama (Sabido Ramos, 2017: 28–29). Zimelovog stranca treba posmatrati kao karakteristiku modernosti i rezultantu fragmentiranosti i refleksivnosti, mada je forma stranosti svakako ponavljajuća istorijska pravilnost (Goodstein, 2016: 51).⁶ Takođe, Zimelovo insistiranje na činjenici da stranac nije nomad, nego je pojedinac koji je došao sa namerom da se trajno nastani u novoj sredini, posledica je njegovog interesovanja za multiplikovanu populaciju doseljenika u nemačke (i druge evropske) metropole (Salomon, 1995: 370). Takođe, ovo svojstvo stranca je važna spona za primenu Zimelove teorije u kontekstu migracija.

Druga istorijska, ali i biografska napomena na koju treba obratiti pažnju kada je reč o Zimelovom shvatanju stranca je narastajući antisemitizam u Drugom rajhu. Autori tvrde da je opstrukcija njegove akademske karijere bila posledica, između ostalog, i antisemitističkih stavova (Rogers, 1999: 60; Kozer, 2008b: 67) u univerzitetskim krugovima. Osim na sopstvenom primeru, Zimel je u vreme, ali i neposredno posle Drajfusove afere, mogao da uoči sveprisutniju antisemitsku retoriku u celoj Evropi, a naročito u Nemačkom carstvu. Ako uzmemo u obzir i ove ideološko-političke elemente kontekstualne slagalice, logično je da su se u

6 Treba napomenuti da se ne slažu svi autori sa konstatacijom da je Zimelov stranac u neposrednoj vezi sa životom u metropolama (Frisby, 2011: 75). Iako, kao što smo rekli, Zimelovu teoriju o stranosti tumače u ključu njegovog interesovanja za promene u urbanoj kulturi, autori poput Dejvida Frisbija (David Frisby) smatraju da ipak treba naglasiti istorijsku univerzalnost koncepta.

uloži glavne ilustracije za formu stranaca našli upravo evropski Jevreji. S obzirom na to da je trgovački sloj Zimelu poslužio kao paradigmatičan primer stranaca koji doprinose zajednici iako ostaju delimično izvan nje, primer odnosa prema Jevrejima (koji su se u srednjem veku i docnije prevashodno bavili trgovinom) dobro se uklopio u dalju elaboraciju o tome ko su “glavni” stranci u Evropi toga doba (Simmel, 1996: 8). Mada je stranac, kao što smo rekli, univerzalna sociološka forma, a ne konkretna osoba ili etnička skupina (Sabido Ramos, 2017: 18), Zimel insistira na tome da su Jevreji aktuelan, ali i istorijski univerzalan primer za formu stranosti – oni su inkorporirani u grupni suživot, ali su, po pravilu, na mnogo načina izolovani.

Zimel dalje analizira svojstva i prednosti stranca: od unošenja kulturnih i identitetskih svojstava koja su nepoznata domicilnom okruženju, preko objektivnosti u prosuđivanju u sporovima, pa sve do katarzičnog efekta koji se postiže razgovorom sa strancem. Nemački sociološki klasik smatra da, zbog toga što stranac nije u organskim vezama (rodbinskim, lokalnim ili verskim) sa ostatkom grupe, on uživa svojstvo nepristrasnosti, odnosno objektivnosti, te dešavanjima u zajednici prilazi iz relativno neutralne analitičke pozicije koju on definiše kao “ptičiju perspektivu” (Simmel, 1996: 9). Stranac ne prejudicira epilog spora na osnovu emotivne vezanosti sa učesnicima sukoba, niti na njegov racionalan sud utiče pomenuta organska privrženost. Stranac je idealan posrednik, ali je i, što je još važnije, on vrednosno neutralni sudija u različitim konfliktima. Sa druge strane, iz strančeve inherentne objektivnosti proizilazi i širok opseg lične slobode, što je konvergentno sa Zimelovom opštom liberalnom orijentacijom i pretpostavkom da oslobođenje od jednog društvenog kruga vodi ka slobodoumnosti i izoštravanju kritičke oštrice pojedinaca.⁷ Takođe, kao što smo već napomenuli, postoji naročit psihološki obrazac koji nam otkriva da ljudi prema strancima “često ispoljavaju iznenađujuće otvorenosti i poveravanja, sve do ispovedanja koja se brižljivo skrivaju od bližnjeg” (Simmel, 1996: 9). To su sve socijalne i psihološke benefiti koje zajednica dobija iz interakcije sa strancem, podvlači Zimel.

Bilo bi korisno na ovom mestu razjasniti razliku između stranca i stranosti koju Zimel dotiče, ali je detaljno ne elaborira. Iako je reč o sociološkim formama koje se međusobno prepliću i dopunjuju, ipak možemo napraviti jasnu razliku između transformišućeg društvenog procesa (koji može karakterisati razne odnose) i već oformljenog obrasca socijalizacije i interaktivne dijade. Kao i u slučaju diferencijacije između religije i religioznosti,⁸ Zimel stranca

7 Zimel smatra da prelazak iz predmoderna u moderna društva znači proliferaciju i razdvajanje društvenih krugova. Društveni krugovi su vrednosni okviri koje kreira određena (manja ili veća) zajednica. U predmodernim vremenima je porodica bila jedini društveni krug koji je u potpunosti određivao aksiološki sistem pojedinca. Modernizacija za Zimela znači nepostojanje koncentričnih vrednosnih krugova, već pojedinac može birati kom će krugu, i u kojoj meri, pripadati. Posledica postojanja više društvenih krugova u savremenom društvu je izoštravanje kritičke oštrice, ali i povećavanje slobode pojedinaca (Simmel, 1955). U kontekstu analize Zimelovog shvatanja stranca treba imati na umu njegovu teoriju društvenih krugova, jer su stranci u mogućnosti da budu odvojeni od dominantnih domicilnih krugova i da na taj način osvajaju slobodu.

8 Religioznost je za Zimela performativni proces koji oblikuje različite sadržaje, pa i religijski. Drugim rečima, religioznost je forma koja može dobiti i netranscendentalne ishode, a religija

vidi kao sociološki oblik pojedinaca koji žive u zajednici iako su socijalno i simbolički daleko od ostatka grupe, dok je, s druge strane, stranost svojstvo koje može karakterisati svaki društveni odnos, čak i onaj intimni. Zimel se neretko "poigrava" sa ljubavnim analogijama kada objašnjava suštinu različitih socioloških fenomena (videti: Zimel, 2008c: 207), pa tu praksu ponavlja i u eseju o strancu. On, naime, objašnjava da partnera doživljavamo kao istinski bliskog isključivo u stadijumu prve strasti i erotskih naboja, odnosno zanesenost traje samo do trenutka u kome shvatamo da ne postoji ekskluzivitet tog odnosa. Kada počnemo da prihvatamo poopštavajuću logiku uporedivosti i zamenljivosti našeg partnerskog odnosa, emocija, pa čak i same konkretne osobe, počinje da se razvija osećaj otuđenosti, odnosno stranosti. "Otuđenje – da li kao uzrok, da li kao posledica, teško je odlučiti – uobičajava da se umetne u trenutku kada iz odnosa nestaje osećaj jedinstvenosti; skepticizam u odnosu na njegovu vrednost po sebi i za nas nadovezuje se na pomisao da se sa njim samo ostvaruje opšta ljudska sudbina, da se proživljava već hiljadu puta nastali doživljaj i da bi bilo koja druga osoba imala za nas isto značenje da slučajno nismo sreli baš prvu osobu" (Simmel, 1996: 10). Drugim rečima, stranac nam može postati i neko ko nam je bio blizak, to ne mora nužno biti pripadnik druge nacije, vere, etniciteta ili klase, smatra Zimel.

Na kraju dolazimo i do još jednog, poslednjeg stepenika u procesu konstruisanja odnosa stranosti, a to je slučaj u kome stranost može postati neprijateljstvo. Ovo je, kao što smo rekli, izuzetno važan (i nedovoljno istražen) deo Zimelove argumentacije. Uprkos socijalnoj i simboličkoj distanci koju domicilna grupa ima u odnosu na stranca, on dominantno ima pozitivnu ulogu u društvu (katarzičan efekat prilikom ispovedanja tajni, nepristrasnost u suđenju, obogaćivanje sredine u koju dolazi unošenjem novih identiteta i kulturnih obrazaca itd.), međutim, u jednoj tački društvene dinamike stranost može da preraste u neprijateljski odnos. Zimel ukratko objašnjava kako može teći taj proces: ukoliko u sukobu učestvuju pripadnici iste zajednice, relativno jednostavan izlazak iz konfliktnog stanja pojedinci nalaze tako što za potpirivanje konflikta optuže strance. U ovom slučaju objektivnost i potencijal za pravedno suđenje pervertira se u preuveličavanje negativne uloge stranca, te oni postaju glavni krivci za probleme koje nisu izazvali. Na taj način postiže se društvena ravnoteža, zaraćene strane skidaju balast krivice sa sebe i prebacuju ga na značajnog Drugog u zajednici. Zimel je decidan u svom stavu da konfliktni potencijal u društvu uvek postoji (Zimel, 2008a: 100), pa je logično da će stranci ponekad dobijati ulogu neprijatelja.

je već oformljen sadržaj (Zimel 2008c). Mada i već konstituisana religija može da se menja, ipak je reč o relativno statičnom dogmatskom i prakseološkom sadržaju, dok je religioznost ontološki i ideacioni proces pretvaranja i oblikovanja različitih sadržaja iz empirijske okoline u religijski sistem (ili eventualno u neki drugi poredak sa sličnom logikom funkcionisanja poput umetnosti ili ideologije). Religioznost je ta koja daje nereligijskim sadržajima nadnaravnu konotaciju i naboj. Distinkcija koju Zimel pravi u religiološkoj teoriji takođe je posledica neokantovske logike podele na apriorni i aposteriorni način objašnjenja i percepcije (Laermans, 2006: 484). Iako je reč o veoma kompleksnoj teoriji, na ovom mestu samo ukratko objašnjavamo razliku između procesa i sadržaja koji Zimel u svojim studijama neretko pravi i primenjuje.

Poslednji nivo analize Zimelovog stranca biće poprilično heuristički plodno vezivno tkivo koje će koristiti mnogi teoretičari u drugoj polovini XX veka da bi objasnili poroznost granica između stranosti i neprijateljstva, kao i morfogenezu ontološke negacije kulturnih, civilizacijskih, etničkih ili verskih Drugih.⁹ Zimel, naime, na koncu eseja u kratkim crtama iznosi tezu da se logika neprijateljstva i procesa drugojačenja mogu proširiti i izvan opsega definicije stranosti koja je data u prvom delu rada. Zimel smatra da, kada (relativno homogena) zajednica nekoj drugoj grupaciji poriče i negira opšte osobine koje se osećaju kao autentične i ljudske, prestaje proizvodnja stranosti i nestaju pozitivne konotacije koje ono sa sobom nosi. Kada se o strancima prestane govoriti kao o ljudima sa kojima se deli zajednički imenitelj humaniteta, tada stranci gube individualna svojstva. Tipičan primer je, kako Zimel navodi, odnos Grka prema varvarima. Varvari su gotovo deantropomorfizovani i tretirani su kao homogena socijalna masa. U narednom primeru, Zimel se vraća položaju koji Jevreji imaju u evropskim zajednicama i podseća na to da su u Frankfurtu, ali i mnogim drugim gradovima, Jevreji plaćali jednako visok porez samo zato što su ista etnička skupina, dok se hrišćanima razrezivao porez prema njihovim pojedinačnim materijalnim prilikama (Simmel, 1996: 11). U ovoj varijanti stranac nije više samo relacionala ili negativno-relacionala, već je ne-relacionala forma (Marotta, 2012: 680). U toj tački stranost dostiže ekstremnu krajnost mehanizma nadređenosti i podređenosti. Iako Zimel smatra da u društvu nikada ne postoji potpuna dominacija (ona se može vršiti samo nad stvarima i predmetima, ali ne i nad ljudima), odnos prema strancima u ovom kontekstu dostiže taj ekstrem u kojoj je jedna zajednica percipirana skoro kao da je reč o neživom entitetu. U tom kontekstu možemo govoriti o ne-relaciji i svojevrsnoj ontološkoj negaciji stranaca (Zimel 2008b: 118).

Sa ovakvim teorijskim proširenjima Zimel iskoračuje iz svoje početne definicije o strancima koji dolaze iz drugih sredina, ali se na određenom prostoru nastanuju i obogaćuju ga novim identitetima i društvenim ulogama (poput sudija ili trgovaca). Treba imati u vidu da sa "uobičajenim" (odnosno unutrašnjim) neprijateljima postoji uzajamna mržnja, ali i poštovanje, dok u situaciji u kojoj se stranac premetne u neprijatelja izostaju sličnosti pa samim time nema ni poštovanja, razumevanja i komunikacije. Na stranca-neprijatelja gleda se kao na kakvog parazita koji uzima "naše" (Uzarewicz, 1996: 16), a u ekstremnim slučajevima stranci-neprijatelji postaju i dehumanizovani i decivilizovani varvari.

Svakako da ovim što je do sada rečeno nije iscrpljena nesumnjivo potrebna minuciozna analiza autohtonih Zimelovih reči, ali predstavljene su osnovne ideje. Da rezimiramo: stranost je u Zimelovoj teoriji oblikovana geometrijskom daljinom koja proizvodi metaforičku distancu, što znači da su socijalno i prostorno neraskidivo i dijalektički vezani (Marotta, 2012: 679; Ristić i Marinković, 2017: 361). Zimelov stranac je, dakle, relacionala, ali i kontekstualna forma (Frisby, 2011:

9 Pre svega mislimo na pripadnike Čikaške škole na koje je Zimelov rad najviše uticao sa akcentom na Roberta Parka i Hauarda Bekera (Howard Becker) (Marinković, 2012: 215). Beker je proces etiketiranja delinkvenata opisao na isti način na koji Zimel ilustruje nastanak stranosti (Becker, 1963). Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman) je u drugoj polovini XX veka najviše radio na analizama i primeni Zimelovih teorija u (postmodernoj) sociologiji (Bauman, 1998a; 1998b, 2016). Ovim nizom nipošto nije dovršen spisak autora na koje je Zimelov rad veoma uticao tokom prošlog veka.

77; Rogers, 1999: 61; Kozler, 2008a: 49; Škorić, Kišijukas i Škorić, 2013: 595–596) i on je, u svom izvornom obliku, pojedinac koji je na neorganski način ipak organski deo grupe (Simmel, 1996: 11). No, stranac može postati i neko ko nam je doskora bio blizak. Takođe, stranac može postati neprijatelj, a može čak biti i redukovan na nivo homogenizovane grupe koja se na civilizacijskoj lestvici nalazi na najnižem stepeniku. Drugim rečima, stranac dok ostaje u formi stranosti ima blagodetne učinke na skupinu, ali stranac može postati neprijatelj, odnosno glavni “dežurni krivac” za nevolje sa kojima se jedno društvo suočava. Nemački klasik više prostora posvećuje opisima doprinosa koje stranac može obezbediti zajednici (što je sasvim očekivano ako imamo na umu kontekst borbe protiv galopirajućeg antisemitizma, kao i opštu liberalnu ideološku orijentaciju autora), no, on ipak daje dovoljno jasne smernice za objašnjenje procesa premetanja stranosti u neprijateljstvo. U nastavku rada ovu Zimelovu logiku primenićemo na razumevanje savremenih odnosa zapadnih društava prema migrantima koji dolaze sa ratom ugroženih područja na Bliskom istoku.

Zimelov stranac u kontekstu istraživanja migratornih kretanja u Evropi

Zimel nije eksplicitno povezao stranca sa procesima migracija. Kao što smo rekli, stranac je nastao u okviru njegovog interesovanja za dinamiku društvenih i demografskih promena u Drugom rajhu, ali nije konkretno objasnio na koji način je oformljavanje stranosti sastavni deo procesa migracija. Za razliku od njega, jedan od najvažnijih nastavljača Zimelove misli o stranosti, Robert Park, je svog *marginalnog čoveka* inkorporirao upravo u sociološku teoriju o migracijama. Park je napravio razliku između nomadskih kretanja (koje imaju samo prostorni, a ne i socijalni karakter) i imigracije koja dovodi do pravog kulturnog pluralizma, a samim tim i do fenomena marginalnosti (Park, 1928: 887).¹⁰ Iako se, dakle, Parkova studija neretko uzima kao nulta tačka teorijskog promišljanja sprege između razvijanja relacije stranosti i migracija, proučavanje

10 Za afirmaciju Zimelove misli jedan od najzaslužnijih je Robert Park koji je *marginalnog čoveka* definisao direktno se nadovezujući na Zimelove teorijske postavke. U kontekstu američke *melting pot* realnosti (i ideologije), Park je marginalnog čoveka video kao proizvod modernosti (a ne kao istorijsku univerzaliju o kojoj je govorio Zimel), ali se, kao i u slučaju Zimelovog stranca, radi o pojedincu koji je razapet između više kolektivnih identiteta i koji se permanentno bori sa suprotstavljenim pretenzijama različitih kulturnih uticaja. “Marginalni čovek, kako se ovde zamišlja, je onaj koga je sudbina osudila da živi u dva društva i u dvema, ne potpuno različitim, ali antagonističkim kulturama. Tako je jedna osoba, čija je majka Jevrejka a otac druge nacionalnosti sudbinski osuđena da raste pod uticajem dveju tradicija. U takvom slučaju njen duh je posuda za topljenje u kojoj se dve različite, a može se reći i dve odbojne kulture tope i potpuno ili delimično spajaju. Pojedinci zarobljeni u ovom konfliktu kultura mogu se sresti na najverovatnijim mestima” (Park, 2012: 110–111). Park je smatrao da je marginalnost manifestna posledica razvoja društva i progressa civilizacija. Marginalni čovek je svojevrsna pozitivna eksternalija razvoja procesa interkulturalnosti i on je uvek, zbog identitetskog bogatstva koje ga determiniše, “civilizovanije ljudsko biće” (Park, 2012: 113). Dakle, kao i Zimel, i Park naglašava pozitivne aspekte ovakve relacione pozicije ističući prednosti kulturno visoko diverzifikovanih modernih društava (Park, 1928; Park, 2012), ali i marginalnost vezuje za migratorne procese u kojima se marginalnost (ili stranost) kristališe.

savremenih migracija sa Bliskog istoka zahtevalo je vraćanje još jedan korak unazad, pa se sada i Zimelovo ime relativno često pojavljuje u evropskoj literaturi. Mi smatramo da je podsećanje na njegov esej neophodno pre svega zbog plauzibilno opisanog procesa konvertovanja stranosti u neprijateljstvo.

Kako je ispravno primetila Elizabet Godštajn (Elisabeth Goodstein), autorka koja predano istrajava u održavanju Zimelovog dela "živim" i vidljivim, rad nemačkog klasika ostao je u senci ostalih socioloških *očeva osnivača* (Marksa (Karl Marx), Dirkema (Émile Durkheim) i Vebera (Max Weber)). Stvaralaštvo pomenute trijade autora kontinuirano se analizira i istražuje, dok se Zimelove ideje reaktuelizuju onda kada društvena dinamika to zahteva (Goodstein, 2017: 8–9).¹¹ Savremene migracije i suživot različitih kultura na tlu Evrope (i Amerike) jesu jedan od takvih istorijskih okidača o kojima govori Godštajn. Mi ćemo akcenat staviti na aktuelni migratorni talas iz ratom devastiranih bliskoistočnih zemalja koji je počeo krajem 2010. godine, a špic je dostigao 2015. godine, međutim, treba imati na umu da je reč o permanentnom procesu doseljavanja ljudi iz muslimanskih zemalja na Stari kontinent. Prema najnovijim podacima Visokog komesarijata za izbeglice Ujedinjenih nacija, čak 67% ukupne svetske populacije migranata dolazi iz pet zemalja (Sirija, Avganistan, Južni Sudan, Mijanmar i Somalija). U Tursku je u poslednjih pet godina smešten najveći broj izbeglica (3.7 miliona), a za njom slede Pakistan, Uganda, Sudan i Nemačka (UNHCR 2019: 2). Kako je pomenuta populacija migranata dominantno islamske veroispovesti, interreligijska dimenzija i pitanje suživota između različitih kulturnih identiteta moraju biti uključena u istraživanja ovog društvenog fenomena.¹² Jedan broj savremenih istraživača okreće se Zimelovoj studiji u kojoj pokušavaju da nađu adekvatne teorijske i istraživačke smernice za analizu tenzičnih odnosa u multikulturalnim prostorima. Istu logiku sledimo i mi.

Studije o netrpeljivosti prema muslimanskim migrantima i strahu od terorizma sa islamskim predznakom su doživela popriličnu proliferaciju. Velika većina istraživanja u ovoj oblasti dobila je očekivan nalaz koji govori u prilog tome da je islamofobija široko zastupljena u različitim državama EU (ali i van nje), kao i da postoji izražena socijalna distanca prema migrantima koji u poslednjih nekoliko godina dolaze na Stari kontinent. Kao ilustraciju za ovu tvrdnju uzećemo najnovije rezultate istraživanja sprovedenog neposredno pre

11 Drugi autori smatraju da se uzroci novih čitanja Zimelovih studija nalaze u samoj disciplini i da su indukovani krizom pozitivističkih narativa u sociologiji. Kako su društveni projekti Dirkema, Vebera i Marksa doživeli neuspehe, savremeni sociolozi tragaju za drugačijim disciplinarnim korenima koji će na adekvatniji način objasniti i razumeti kompleksnost kasnomodernog, odnosno postmodernog poretka. "Upravo je takvo stanje u savremenoj sociologiji jedan od razloga što Zimelov sociofilozofski pristup postaje sve aktuelniji. Njegovo poimanje sociološkog metoda i društvene ontologije – oivičeno prividno protivrečnim zaključcima, kao i ambivalentnim stavovima u pogledu perspektiva vremena u kojem je živeo – danas postaje najcenjeniji kvalitet njegove misli" (Prodanović, 2009: 368).

12 Postoje velike pravne, ali i političke i društvene posledice u odnosu na to da li nekoga identifikujemo kao migranta, tražioca azila ili izbeglicu. Za potrebe ovog rada nije neophodno da se napravi ta klasifikacija, jer je simbolički odnos stranost jednak ma o kojoj pravnoj kvalifikaciji stranaca da se radi, pa ipak, podvlačimo da svakako nije reč o istovetnim kategorijama.

izbora za Evropski parlament ove godine (2019). Islamski radikalizam se, prema mišljenju građana, nalazi na prvom mestu liste najvećih problema Evrope danas. Na drugom mestu su migracije generalno, pa tek onda slede ekonomska kriza, nacionalizam, ekološki izazovi itd (Krastev, Leonard and Dennison, 2019: 10).¹³ U Evropi je već neko vreme na delu "diskurs rizika" u okviru koga se ljudi koji prelaze granice esencijalizuju, stereotipiziraju i percipiraju kao pretnja (Korac-Sanderson, 2017: 25).

Evo još nekih podataka iz različitih istraživanja koji potvrđuju gorepomenute zaključke. U vreme intenziviranja migrantske krize, čak polovina Nemaca i Švajcaraca smatralo je da je islam pretnja i da se ne uklapa u evropski način života i vrednosti. Čak 69% Nemaca opisalo je islam kao inkompatibilan sa evropskim vrednostima, 61% ispitanika i ispitanica je reklo da je islam religija fanatika, a 51% smatra da je reč o submisivnoj religiji. Slični podaci na ista pitanja dobijeni su u Francuskoj. Takođe, oko polovina ispitanika i ispitanica u Velikoj Britaniji, Holandiji, Nemačkoj i Francuskoj smatra da muslimanska manjinska zajednica predstavlja pretnju za njihovu kulturu i identitet, a gotovo isti podaci dobijeni su na pitanje da li između islama i Zapada postoji neizbežni intercivilizacijski sukob (oko polovine ispitane populacije smatra da je odgovor potvrđan) (za više videti: Jovanović and Mentus, 2017: 218–222).¹⁴

Imajući u vidu ovaj opšti društveni i vrednosni kontekst, kao i pomenute podatke dobijene u različitim kvantitativnim istraživanjima, sasvim je izvesno da će problematika stranosti i neprijateljstva zauzeti veoma važno mesto u sociološkim istraživanjima. Savremene migracije i odnos prema novopridošlicama obuhvataju (barem) dva aspekta Zimelove pregnantne studije. Prvo, sama definicija stranca kao nekoga ko dolazi iz drugačije sredine i trajno se nastanjuje u novoj odgovara formi savremenih imigranata; a drugo, Zimelove napomene o mogućnosti preinačavanja stranosti u neprijateljstvo, i interpretaciji stranaca u svetlu varvarstva i necivilizovanosti, više su nego prediktivne za odnos prema migrantima koji dolaze iz drugačijih religijskih, etničkih i geopolitičkih aksioloških i praktičnih okvira. Ergo, fenomen savremenih migracija ovaploćuje više dimenzija Zimelovog stranca i sublimira različite teorijske frakcije prikazane u prethodnom delu rada.

Ovo je svakako veoma obimna i složena tema koja zahteva više prostora, ali za potrebe ovog rada predstavimo dve najvažnije studije koje su na adekvatan način reaktuelizovale Zimelovo klasično delo: prva se odnosi na najnoviju situaciju sa migrantima sa Bliskog istoka a druga je nešto starija, ali je dosta dobar primer primene Zimelovih ideja na izazov proučavanja migracija iz muslimanskih zemalja. U nastavku rada daćemo neke naše predloge o tome na

13 Postoje razlike kada se zemlje posmatraju pojedinačno. Kada je reč o državama sa većim ekonomskim problemima (poput Grčke ili Rumunije), socijalni problemi "izbijaju" na prvo mesto najvažnijih problema, ali gledano sumarno, islamski radikalizam i migracije zauzimaju prva dva mesta u lancu nabrajanja najvažnijih teškoća savremene Evrope (Krastev, Leonard and Dennison, 2019: 10).

14 U tekstu (Jovanović i Mentus, 2017) sumirani su rezultati više evropskih istraživanja o odnosu prema muslimanskoj kulturi, religiji i civilizaciji. U ovom radu prikazan je samo deo podataka, a za više informacija pogledati tekst u celosti.

koji način bi pojedine Zimelove teorijske smernice mogle bolje da se iskoriste za savremene studije o socijalnoj distanci prema migrantima koji dolaze iz drugih religijskih, etničkih, nacionalnih i drugih društvenih sistema.

Direktnu vezu između Zimelovih ideja i proučavanja savremenih migracija napravio je Zigmunt Bauman. To je sasvim očekivano jer je Bauman jedan od teoretičara koji je najviše radio na istraživanju, primeni i nadogradnji Zimelovih teorijskih koncepata. On je koristio istu epistemološku logiku dijalektike između prostornog i socijalnog, kada je objašnjavao da je *nova sirotinja* postmoderna oblik stranaca. Bauman smatra da je konzumerizam indukovao razvoj siromašnih kao ne samo ekonomske, već i metaforičke kategorije Drugosti koja je neophodna da bi se poredak održavao. Siromašni su, kako ih on naziva, “potrošači sa greškom” koji učestvuju u grozničavoj trci za robom, ali najčešće ne mogu da stignu do cilja trke, a svakako u njoj nikada ne mogu pobediti. Niska pozicija u društvenoj stratifikaciji dovodi do okoštavanja identitetskog markera neuspešnosti pa se na taj način perpetuirano reprodukuje njihova marginalnost, objašnjava Bauman (Bauman, 1998a: 45–62). U narednom koraku, kada siromašni u postmodernom i postindustrijskom svetu prestanu da budu makar minimalno funkcionalni (u vidu rezervne radne snage), počinje proces kriminalizacije siromaštva koji eskalira u ne-odnos, o kome je Zimel govorio kada je navodio primer Grka i varvara. On čak ide dotle da savremene siromašne poredi sa Jevrejima u Hitlerovoj Nemačkoj, zaključujući da su i jedni drugi svojevrsna mrlja u “normalnom društvu” i da se mogu interpretirati u ključu ogoljenog neprijateljstva (Bauman, 1998a: 94). Dakle, kao i u slučaju Zimelove koncepcije, i Baumanovi (postmoderni) stranci žive zajedno sa dominantnom grupom uspešnih konzumera, ali su od njih socijalno i kulturno daleko, a neretko su čak i prostorno getoizirani. Pa ipak, te grupe se neprekidno susreću i prožimaju, i tek kroz njihovu interakciju nastaje proizvodnja siromašne Drugosti, naglašava ovaj postmoderna teoretičar.

Svedočeći rastućoj islamofobiji, rasizmu i strahu od novopridošlica, Bauman na koncu druge dekade XXI veka naglašava anksioznost koju “stranci na našim vratima” bude u nama (Bauman, 2016: 8–10). Bauman nastavlja svoje istraživanje o *novoj sirotinji* (Bauman 1998a) i o globalizaciji (Bauman 1998b), samo što ovoga puta akcenat stavlja na migrante sa Bliskog istoka. Različitim kvalitativnim i, pre svega, diskurzivnim primerima, ali i uz pomoć kvantitativnih podataka o visokom stepenu socijalne distance prema muslimanskim migrantima, autor pokazuje kako akumulacija i eksploatacija pomenute anksioznosti, uz pomoć klasičnog binarno uslovljenog populističkog repertoara,¹⁵ proizvode masovnu paniku. Bauman apostrofira naročitu socijalnu fragilnost savremenih migranata

15 Određenja populizma ima mnogo. Autori se spore da li je populizam adekvatan termin ili je bolje govoriti o demagogiji ili oportunističkom, a vodi se debata i o tome šta populizam zaista znači – da li je to samo diskurzivna strategija ili je reč o reflektovanju dubljih društvenih kontradikcija na retorički nivo analize. No, velika većina teoretičara populizma se slaže sa time da je osnovni konstitutivni element populizma binarna podela na homogen (i ispravan) narod i korumpiranu elitu. Posmatrajući političku arenu kroz takvu optiku, populista insistira na antiestablišmentskom narativu, kao i na tome da on na najbolji način razume i interpretira glas naroda (Miler, 2017: 15–17). Ta opozicionišuća logika prelamanja kompleksne realnosti može se primeniti na različite teme, pa i primer potenciranja islamofobije.

koji dolaze iz ratom, autoritarizmom i bedom ugroženih područja. Oni postaju stranci u pravom smislu Zimelovih reči, zaključuje Bauman. Migranti ostaju da žive u evropskim kulturama, donose nove sadržaje i identitete, ali društvena distanca ostaje toliko kruta da se na njihovu stranost gleda kao na nepromenljiv indikator u zapadnoj društvenoj jednačini. Iako je reč o studiji koja je teorijski znatno slabija od prethodnih radova poljskog filozofa, Bauman ipak uspeva da relativno uspešno analizira položaj novih stranaca. I dalje osećajući eho holokausta, Bauman se nada da se stranost neće ponovo izvitoperiti u neprijateljstvo (Bauman 2016).

Pionirski, i do sada možda i najuspešniji, istraživački projekat inkorporiranja Zimelovih ideja u savremena proučavanja migracija sproveo je danski filozof i sociolog, Bulent Diken (Bülent Diken) koji je u osvit dvadesetog veka ispitivao, kako sam navodi, previše prisutne diskurse o imigraciji (Diken, 1998: 2), kao i prostorni, politički i kulturni položaj turske manjine u Danskoj (uz komparativni osvrt na situaciju sa marokanskom i pakistanskom manjinskom populacijom). Prikupljajući poprilično obimnu, prevashodno kvalitativnu iskustvenu građu u okviru studije slučaja *duha* danskog grada Orhusa (Aarhus), Diken je pokušao da ilustruje na koji način turska zajednica ima ulogu stranca, odnosno autsajdera nasuprot koga se konstituiše dansko *mi*. Diken analizira interpretativne šeme uz pomoć kojih dekonstruiše, kako je on naziva, hibridnu realnost u kojoj paralelno koegzistiraju različiti poretci (tradicija, modernost i postmodernost). U toj hibridnoj reperkusiji postmodernosti imigranti, jednako kao Danci, pozicioniraju svoje identitete tako da stranost bude uporišna tačka kolektivnih identiteta. Za ovog autora imigranti nisu objekti diskursa, već zauzimaju subjekt-poziciju, te insistira na tome da oni *progovore* o sopstvenom identitetu a ne da *o njima* govore drugi. Dikenovi protagonisti jesu upravo ono što je Zimel nazvao formom stranaca: pojedinci koji su juče došli da bi danas ostali i koji će na neorganski način biti organski priključeni većinskoj populaciji. Upravo zbog toga, autora studije zanimalo su njihove artikulacije sopstvenog, ali i tuđeg identiteta (Diken, 1998: 3).

Sa teorijskog stanovišta danski autor ne nudi ništa novo – nakon uvažavanja osnovne Zimelove ideje (ali i teorije Roberta Parka), on se udaljava od klasične definicije (zanemaruje Zimelove utopističke ideje o apriornoj objektivnosti i inherentnim liberalnim svojstvima stranaca) i dalje kombinuje Baumanove pretpostavke o postmodernom oslobođenju od moderne rigidnosti prema Drugom sa Fukoovim (Michel Foucault) stanovištem o uslovljenosti moći, znanja i diskursa, kao i sa Deridinim (Jacques Derrida) idejama o nemogućnosti formiranja čistih identiteta bez inkorporiranja opozicione Drugosti u sopstvo (Diken, 1998: 41).

Studija *Stranci, ambivalencija i društvena teorija (Strangers, Ambivalence and Social Theory)*, jedan je od boljih primera konvergencije između klasične sociološke teorije i aktuelne iskustvene građe, uz uspešno izbegavanje zamki prezentizma. Ova studija je značajna jer primenjuje Zimelovu definiciju na autentičan način – Diken ispituje odnos prema manjinskoj zajednici koja već duže vreme boravi u Danskoj i ispunjava neophodan uslov za korišćenje Zimelove

teorije. Da bismo govorili o dijalektici između stranosti i bliskosti koju Zimel opisuje, neophodno je da grupe žive zajedno neko vreme jer temporalna distanca omogućava ispoljavanje različitih svojstava stranosti. Diken ne zaboravlja ovo pravilo te stoga možemo govoriti o pravom nastavljaču Zimelove misli.¹⁶

Osnovna zamerka Dikenovoj studiji je što nije dovoljno dobro rasvetlio na koji način stranci mogu postati neprijatelji. Bauman je tu mogućnost naznačio, ali je nije ni on izveo do kraja (između ostalog nadajući se da to neće postati dominantna karakteristika odnosa prema muslimanima na Zapadu). Mi, sa druge strane, smatramo da je za razumevanje specifičnosti odnosa zapadnih društava prema migrantima muslimanskog porekla veoma važno podvući tu razliku. Drugojačenje pridošlica ima dugu tradiciju u Evropi: to je bio slučaj sa istočnoevropskim građanima nakon pada Berlinskog zida, sa stanovništvom sa prostora bivše Jugoslavije tokom i nakon ratova devedesetih godina, sa romskom populacijom itd. (Fekete, 2009: viii; Korac-Sanderson, 2017: 28). No, retorika protiv ovih migrantskih populacija bila je skoncentrisana na tri teme: na socio-ekonomska pitanja (navodno zauzimanje radnih mesta ili korišćenje socijalne pomoći od strane novopridošlica), na bezbednosna pitanja (strah od porasta stope kriminaliteta koja navodno "prati" stanovništvo iz drugih delova sveta), kao i na pitanja u vezi sa "kvarenjem" jezika, kulture, običaja stanovanja itd. Dakle, latentno neprijateljski odnos dominantne društvene grupe prema migrantima iz bilo kog dela sveta nije novina u povesnom smislu, ali s obzirom na to da dolazak migranata iz bliskoističnih zemljama prati i snažan *post 9/11* islamofobični diskurs o potencijalnoj infiltraciji terorista na tlo Evrope (Jovanović, 2017: 273), pojačava se osećaj stranosti, odnosno neprijateljstva ili i čak i, u ekstremnim slučajevima, dovodi do ontološke negacije. *Ergo*, migranti iz različitih delova Evrope i sveta, pa čak i muslimani pre oformljavanja *post 9/11* diskursa, mogu postati neprijatelji, ali zbog navodno nepremostivih civilizacijskih razlika kada su u pitanju savremeni muslimanski migranti i potencijalnog rizika od verskog terorizma, ta verovatnoća se povećava i neprijateljstvo postaje jedno od gotovo inherentnih svojstava percpecije najnovijeg migratornog talasa od strane stanovnika na Zapadu.

Mi hoćemo da naglasimo da stranost (onako kako je Zimel definiše) može da se primenjuje na različite primere odnosa između domicilnog stanovništva i migranata, dok je za analizu islamofobije i socijalne distance prema muslimanskim migrantima koji u poslednjih nekoliko godina dolaze sa Bliskog istoka neophodno uključiti i Zimelov koncept neprijateljstva i analizu dinamike koja dovodi do ontološke negacije. Kao što smo rekli, i druge manjinske populacije mogu dobiti svojstvo neprijatelja, ali svođenje ljudi na nivo varvarstva je nešto što je neretko sastavni deo diskursa o muslimanskim migrantima, koji od kraja 2010. godine (od početka rata u Siriji) dolaze na Zapad. Dobar primer negiranja ontološkog statusa muslimana bila je izjava švedskog političara Martina Strida da muslimani nisu "kompletni ljudi", odnosno da "nisu 100% ljudi" nego, kako ih je on nazvao, samo "muhamedinci".¹⁷ Ovakvih i sličnih izjava koje afirmišu neprijateljstvo

16 Takođe, istraživanje danskog autora na vešt način detektuje kontinuitet između Zimelove i Baumanove misli koji je okosnica jednog od glavnih idejnih tokova o stranosti u XX veku.

17 <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/svet/2952252/svedski-politicar-strid-muslimani-nisu-100-odsto-ljudi.html> pristupljeno 24.11.2019.

prema muslimanskim migrantima bilo je još. Predsednik Sjedinjenih Američkih Država je u svojoj predizbornoj kampanji naglasio da je nemoguće prepoznati ko je među muslimanima terorista, a ko nije, a mađarski premijer je u svojoj čuvenoj izjavi rekao da su “migracije Trojanski konj terorizma” (Jovanović i Ajzenhamer, 2017: 251). Svakako da sa ovim primerima nije iscrpljena lista primera političke retorike koja potencira neprijateljski diskurs prema muslimanima i, naročito, muslimanskim migrantima.

Religijski animozitet koji “prati” savremenu migrantsku krizu dobija sekuritizirajuću radikalizaciju u političkim diskursima koju možemo okarakterisati i kao *hantingtonizaciju narativa* o muslimanskim migrantima. “Migranti se posmatraju kao neprijateljski nastrojani *Drugi*, a migrantska kriza kao naredna “etapa” u viševjekovnom sukobu hrišćanskog i muslimanskog sveta. Kako bi ovakav (prevashodno fatalistički) diskurs zvučao uverljivije i “argumentovanije”, njegovi nosioci često posežu za unifikacijom migrantske raznolikosti posredstvom simplifikovanog i pežorativno obojenog generišćeg “islamskog” prefiksa. Na taj način brojni negativni fenomeni uzrokovani migrantskom krizom bivaju etiketirani kao “islamski”, a da se pritom u potpunosti ignoriše sva raznolikost etničkog, religijskog, ili klasnog sastava migranatskog mnoštva koji pribežište traže u zemljama Zapadne Evrope” (Jovanović i Ajzenhamer, 2017: 244). *Hantingtonizacija diskursa*¹⁸ (i posledično stavova) o migrantima podrazumeva postojanje navodno nepremostivog civilizacijskog jaza između (judeo-hrišćanske) Evrope i (muslimanskog) Orijenta koji nužno, u narednom koraku, indukuje sukob između ovih civilizacijskih frakcija. Postojanje ovakvih hantingtonizirajućih stavova i retorike na Zapadu iziskuje neophodnost uključivanja sociološkog Zimelovog koncepta neprijateljstva u analizu. Reč je o strancima-neprijateljima na koje, da podsetimo, domicilno stanovništvo ne gleda samo kao na nerazumljive i strane, već kao na “parazitske” i opasne elemente društvenog poretka (Uzarewicz, 1996: 16).

Forma neprijateljstva može (ali ne mora uvek) preći u status negacije humaniteta. Negacija ljudskosti je samo krajnji ishod forme neprijateljstva i to je u Zimelovoj studiji jasno naznačeno. Kada govori o varvarima on misli upravo na ovaj radikalni ishod neprijateljskog odnosa. Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov) koristi upravo termin *varvari* kada objašnjava na koji način Zapad posmatra

18 Pojam *hantingtonizacija* spada u stručne, ali i kolokvijalne izraze pomoću koga se objašnjava navodni neminovni sukob između različitih civilizacija, naročito između islamske i judeo-hrišćanske. Hantington (Samuel Huntington) u svojoj čuvenoj studiji navodi da je realnost posthladnoratovskog sveta diverzifikacija kulturnih i verskih simbola, identiteta i praksi koji će neminovno doći u sukob. Na demografskim argumentima (porast slamske populacije) i na hipotezama o nepremostivim razlikama između zapadnog i islamskog načina života, Hantington gradi svoju teoriju o tome da će se sukobi između ove dve civilizacijske grupacije nastaviti – u prvoj polovini devedesetih godina XX veka velika većina aktivnih oružanih sukoba bila je upravo između muslimana i hrišćana, navodi Hantington (Hantington, 200: 286). Hantingtonova teorija je složena, međutim, ona se neretko redukuje na nivo neminovnosti sukoba između islama i hrišćanstva te otud nastaje pomenuti pojam hantingtonizacije nekog konkretnog diskursa. “Stoga, kada koristimo termin *hantingtonizacija* mi pod njime pre svega podrazumevamo uprošćeno i (zlo)namerno posmatranje određenog fenomena (u našem slučaju migrantske krize) kroz prizmu identitetske politike, pri čemu se uzrok problema traži u sferi religijskog i kulturnog, a kao njegovo glavno obeležje ističe se “međucivilizacijska” konfliktna interakcija” (Jovanović i Ajzenhamer, 2017: 246).

Daleki i, naročito, Bliski istok. On, kao i Zimel, smatra da se stranci najčešće okrivljuju za sva iskušenja i probleme koje određeno društvo ima (Todorov, 2014: 20) i da je idejni nukleus varvarstva interpretativni proces oduzimanja epiteta i suštine ljudskosti onima koje etiketiramo kao necivilizovane (Todorov, 2014: 30). Svaka dalja intervencija koja se vrši nad tako definisanim grupama tumači se u svetlu odbrambene neophodnosti, a ne potencijalno blagodetnog kulturnog diverziteta. Izjava Martina Strida dobra je ilustracija ovakog diskursa, o kome piše Todorov. Insistiranje na nepremostivim civilizacijskim razlikama je prečica za neprijateljstvo koje ukida mogućnosti dobijanja epiteta stranaca koji sa sobom nosi i društvene i psihološke dobiti (koje je Zimel opisao). Drugim rečima, savremenu migratornu krizu sa Bliskog istoka prati *apironi* proces konstruisanja odnosa neprijateljstva (katkad i do forme negacije ljudskosti), što je drugačije u odnosu na druge migratorne talase iz drugih etničkih, verskih i nacionalnih sredina (uz ponovnu napomenu da i te migracije može, ali ne mora karakterisati formulisanje logike neprijateljstva).

Iako smatramo da je Zimelov koncept neprijatelja adekvatan za uključivanje u teorijsko promišljanje o odnosu zapadnog stanovništva (i političkih elita) prema muslimanskim migrantima, postoji jedno važno ograničenje dato u klasičnom eseju o strancu koje sprečava potpunu primenu. Naime, da bismo izučavali odnos prema strancima na način na koji je to radio Zimel, potrebno je najpre da prođe određen vremenski period, pa tek kada migranti postanu deo zajednice na duži vremenski rok možemo govoriti o tome da li se, i na koji način, razvija osećaj stranosti ili neprijateljstva. Migranti smešteni u privremenim smeštajima koji su nedavno stigli nisu stranci u značenju koje nam daje Zimel. To svakako ne znači da se ne razvija neki oblik distance i sentimenta stranosti, ali Zimelova definicija je ograničena i njeni dometi nisu dovoljno široki da bi mogli da posluže kao ram za istraživanje novonastalih relacija sa migrantima koji su tek stigli. Sa druge strane, kako je Diken u svom istraživanju pokazao, druga, treća i naredne generacije nekadašnjih imigranata su lakmus papir za teorijsku proveru aktuelnosti i relevantnosti Zimelovih ideja. No, kako migranti koji danas dolaze sa Bliskog istoka po pravilu imaju nameru da se u Evropi zadrže, i s obzirom na to da ih od dolaska prati dominantno neprijateljski javni diskursi i široko rasprostranjena neprijateljska osećanja u različitim evropskim državama, možemo se osloniti na Zimelove smernice (iako, dakle, teorijski koncept ne možemo primeniti u potpunosti), naročito u decenijama koje dolaze. *Ergo*, pojedine (i najvažnije) Zimelove smernice mogu nam koristiti u istraživanjima savremenih migracija sa Bliskog istoka, ali kompletna teorijska konglomeracija ne može biti u potpunosti primenjena.

Zaključna razmatranja

Postalo je gotovo opšte mesto da se u debatama o akterima savremenih migratornih kretanja govori uz podsećanje na Zimelovu klasičnu studiju (Thiel and Seiberth, 2017: 183; Amelina and Horvath, 2017: 456–457; Boese, 2010), međutim, analogije operišu uglavnom samo na semantičkom nivou ili uz eventualno kratko podsećanje na osnovne ideje bez dalje razrade istih. Govori

se o tome da su migranti glavni (post)moderni stranci, bez produblivanja teorijskih veza sa konceptom artikulisanim na početku XX veka. Najčešće se Zimelov stranac potpuno pogrešno interpretira i govori se o nomadima i prolaznicima, a zaboravlja se osnovno svojstvo stranaca, a to je permanentna prisutnost uprkos kulturnoj i semiprostornoj odvojenosti (Marotta, 2010: 111). Zaista je malo studija koje su napravile iskorak u tom pravcu (mi smo ovde pomenuli dve koje su među najistaknutijima), to svakako dosta govori o poziciji klasične sociološke misli u savremenim studijama iz oblasti društvenih nauka. Ne ulazeći dalje u lament nad sudbinom očeva sociologije (naročito onih koji su ostali izvan “nedodirljivog” trojstva koje čine Marks, Dirkem i Veber), važno je napomenuti da to što autori u studijama o stranosti i migracijama podsećaju na Zimelov ekskurs ne znači da je reč o adekvatnim interpretacijama.

Sa druge strane, mi verujemo da je Zimelov koncept izuzetno sazajno plodan za razumevanje procesa drugojačenja u ključu proučavanja savremenih migracija iz muslimanskih zemalja, naročito ako se ima u vidu razlikovanje između stranca i neprijatelja koje smatramo veoma vrednim Zimelovim doprinosom koji se dalje može operacionalizovati u savremenim istraživanjima. Element civilizacijskih i religijskih distinkcija, koji jeste svojevrsna *differentia specifica* migracija iz muslimanskih zemalja u odnosu na neke druge, takođe upućuje na ponovno čitanje Zimelovih reči i na šturo, ali ipak dovoljno jasno opisan proces konfiguriranja stranosti u neprijateljstvo, ili čak i u odnos ontološke negacije.

Podaci o zastupljenosti islamofobije, rasizma i ksenofobije govore u prilog tome da treba posebno obratiti pažnju na ovaj aspekt Zimelovih anticipacija (kao što je to, na primer, slučaj sa studijom Cvetana Todorova, ali i sa mnogim drugim teorijskim i empirijskim istraživanjima koja se sprovode u novije vreme). Kao što smo već rekli, stranost, pa i neprijateljstvo, može se razviti prema različitim etničkim, društvenim, rasnim i sl. grupama, međutim, specifičnost najnovijeg migratornog talasa sa Bliskog istoka je perpetuiranost razvoja neprijateljstva čak i do ekstremnih granica ontološke negacije o kojoj Zimel govori kada navodi primer Grka i varvara. Migranti sa Bliskog istoka “optuženi” su za sve iste probleme koji su “stavljani na teret” i drugim migratornim grupama (zauzimanje radnih mesta, “crne statistike kriminaliteta”, “kvarenje” domicilne kulture itd.), ali specifičnost ovog migratornog talasa u odnosu na neke prethodne je izraziti navodni interciviliizacijski sukob, proces *hantingtonizacije* diskursa o migrantima i osećaj ugroženosti za sopstveni život (zbog terorizma sa islamskim predznakom), čime se dodatno pojačava osećaj neprijateljstva i gubi se mogućnost razvoja interakcije sa strancima koja bi podrazumevala sve društvene, kulturne i psihološke benefite o kojima je Zimel govorio. Njegovu tezu o tome da se stranci lako optuže za sve nedaće i sukobe u društvu i na taj način postanu neprijatelji koji mogu čak biti nazivani varvarima (ili i neljudima), smatramo izuzetno aktuelnom i zanimljivom, uprkos tome što ona svakako zahteva dodatna proširenja i savremena eksplanatorna rešenja da bi se primenjivala u novijim istraživanjima.

Savremeni migratorni talas je, dakle, najnovija kauzalna amplituda za ponovno otvaranje Zimelovog eseja o strancu. Danas se, u kontekstu društvenih

i kulturnih promena koje sa sobom nosi veliki priliv stanovništva sa Bliskog istoka, traga za starim i provereno plauzibilnim teorijskim smernicama za izučavanje stranosti. Nekada se to čini na adekvatan i teorijski produbljen način, a najčešće se stranac koristi samo u vidu semantičke poštapalice bez upuštanja u temeljno istraživanje višedimenzionalnog Zimelovog fenomena. U svakom slučaju, s obzirom na to da je reč o manje-više zaboravljenom klasiku sociologije, važno je što savremeni istraživači iščitavaju veoma vredno i stimulatивно izvorno štivo, makar u funkciji *probnog kamena*.¹⁹

Podrazumeva se da mora postojati oprez kada se misao s početka dvadesetog veka koristi kao analitički instrument za fenomene novijeg datuma; probleme prezentizma nije lako rešiti, međutim, uz adekvatnu kontekstualizaciju nastanka osnovnih koncepata može se ekstrahovati ono što je teorijska univerzalija. Mi smatramo da se njegovi koncepti stranca i neprijatelja mogu iskoristiti kao početna teorijska i epistemološka pretpostavka za razumevanje odnosa prema različitim grupama migranata, uz napomenu da je aktuelni migratorni talas sa Bliskog istoka u prvi plan istakao upravo neophodnost razumevanja koncepta neprijateljstva kod Zimela kao validnog za početne premise shvatanja na koji način teče logika *postajanja neprijateljem*. Najveće odstupanje od Zimela je: što on insistira na dužem vremenskom intervalu u kome se formiraju stranost i neprijateljstvo, i iako je najadekvatnija primena njegove argumentacije istraživanje druge, treće i četvrte generacije migranata, smatramo da je važno i u prvom dodiru sa bliskoistočnim "novim" imati na umu Zimelovu pretpostavku o okrivljavanju stranaca za različite probleme i, u narednom koraku, prelasku iz stranosti u neprijateljstvo.

Literatura

- Amelina, Anna; Horvath, Kenneth. (2017). *Sociology of Migration*, In: Korgen, Kathleen Odell (eds.). *The Cambridge Handbook of Sociology: Core Areas in Sociology and the Development of the Discipline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1998a. *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- Bauman, Zygmunt. 1998b. *Globalization: The Human Consequences*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt. 2016. *Strangers at our Door*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Howard. 1963. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Boese, Martina. 2010. The stranger who comes today and leaves after-tomorrow. An analysis of current concerns with migrants' and refugees' regional settlement and mobility, In: Velayutham, S; Ebert, N; Watkins, S. (eds.). *TASA*

19 Pod funkcijom *probnog kamena* Artur Stinčcomb (Arthur Stinchcombe) podrazumeva uzor za to kako sociološke studije treba da izgledaju (uprkos tome što su neke hipoteze i istraživački nalazi zastareli). Klasične studije su stoga "merila izvrsnosti" (Stinčcomb, 1999: 253).

- 2010 *Conference Proceedings: Social Causes, Private Lives*. Sydney: The Australian Sociological Association (TASA 2010 Conference Proceedings).
- Clarcke, Simon. 2008. Cultural Identity, in: Bennett, Tony; Frow John (eds.). *The SAGE Handbook of Cultural Analysis*, London: SAGE Publications.
- Diken, Bülent. 1998. *Strangers, Ambivalence and Social Theory*. London and New York: Routledge.
- Fekete, Liz. 2009. *A Suitable Enemy – Racism, Migration and Islamophobia in Europe*. London: Pluto Press.
- Frisby, David. 2011. *Simmel and Since: Essays on Georg Simmel's Social Theory*. London and New York: Routledge.
- Goodstein, Elisabeth. 2016. Sociology as a Sideline: Does It Matter That Georg Simmel (Thought He) Was a Philosopher?, in: Kemple,Thomas; Pyyhtinen,Olli (eds.). *The Anthem Companion to Georg Simmel*,London and New York: Anthem Press.
- Goodstein, Elisabeth. 2017. *Georg Simmel and the Disciplinary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.
- Hantington. Samuel. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretka*. Podgorica i Banja Luka: CID, Romanov.
- Jazbinsek, Dietmar. 2003. The Metropolis and the Mental Life of Georg Simmel: On the History of an Antipathy. *Journal of Urban History*, Vol. 30. No. 1: 102–125.
- Jovanović, Nataša. 2017. Contemporary Orientalistic discourse as the framework for the analysis of Islamophobia in Western societies in: Stanarević Svetlana, Đorđević Ivica, Rokvić Vanja (eds.). *3rd International Conference on Human Security, Belgrade, May 2017*, University of Belgrade–Faculty of Security Studies, Human Security Research Center.
- Jovanović, Nataša; Mentus, Vladimir. 2017. Classical roots of contemporary understanding of Islam as religion of warriors – the implications of Weber's interpretation of Islamic dogma, in: Blagojević, Mirko; Matic, Zlatko (eds.). *Religion in Contemporary Society*, Belgrade: Institute of Social Sciences, Belgrade Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo, Pozarevac.
- Jovanović, Nataša; Ajzenhamer, Vladimir. 2017. Unifikacija islama kao instrument "hantingtonizacije" migrantske krize. u: Valić Nedeljковиć, Dubravka; Gruhonjić, Dinko (ur.). *Populizam, izbeglička kriza, religija, mediji*, Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Centar za istraživanje religije, politike i društva.
- Korac-Sanderson. Maja (2017). Bordering and Rebordering Security: Causes and Consequences of Framing Refugees as a "Threat to" Europe. in: Bobić, Mirjana; Janković, Stefan (eds.). *Towards Understanding of Contemporary Migration: causes, Consequences, Policies, Reflections*, Belgrade: Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Serbian Sociological Society.
- Kozer, Luis. 2008a. Značaj Zimelovog dela, u: Marinković, Dušan (ur.). *Georg Zimmel 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Kozer, Luis. 2008b. Stil Georga Zimela: doprinos sociologa sociologiji, u: Marinković, Dušan (ur.). *Georg Zimel 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Krastev, Ivan; Leonard, Mark; Dennison, Susi. 2019. *What Europeans Really Want: Five Myths Debunked*. London: ECFR.
- Laermans, Rudi. 2006. The Ambivalence of Religiosity and Religion: A Reading of Georg Simmel. *Social Compass*, Vol. 53. No. 4: 479–489.
- Marinković, Dušan. 2012. Čikaška škola sociologije: artikulacija disciplinarnog identiteta. u: Marinković, Dušan. (ur.). *Čikaška škola sociologije 1920–1940*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marotta, Vince. 2010. The Cosmopolitan Stranger. in: van Hooff, Stan; Vandekerckhove, Wim (eds.). *Questioning Cosmopolitanism*, London and New York: Springer.
- Marotta, Vince. 2012. Georg Simmel, the Stranger and the Sociology of Knowledge. *Journal of Intercultural Studies*, Vol. 33. No. 6: 675–689.
- McLemore, Dale S. 1970. Simmel's 'Stranger': A Critique of the Concept. *The Pacific Sociological Review*, Vol. 13. No. 2: 86–94.
- Miler, Jan-Verner. 2017. *Šta je populizam?*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Park, Robert. E. 1928. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal of Sociology*, Vol. 33. No. 6: 881–893.
- Park, Robert. E. 2012. Kulturni konflikt i marginalni čovek, u: Marinković, Dušan. (ur.). *Čikaška škola sociologije 1920–1940*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Prodanović, Srđan. 2009. Strukturacijski aspekt sociologije Georga Zimela. *Sociologija*, Vol. 51. No. 4: 365–384.
- Ristić, Dušan; Marinković, Dušan. 2017. Geoepistemologija drugog, u: Marinković, Dušan; Ristić, Dušan (ur.). *Stranac u humanističkom nasleđu*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Rogers, Everett. 1999. Georg Simmel's Concept of the Stranger and Intercultural Communication Research. *Communication Theory*, Vol. 9. Issue. 1: 58–74.
- Sabido Ramos, Olga. 2017. The senses as a resource of meaning in the construction of the Stranger: an approach from Georg Simmel's relational sociology. *Simmel Studies*, Vol. 21. No. 1: 15–41.
- Salomon, Albert. 1995. Georg Simmel Reconsidered. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Vol. 8. No. 3: 361–378.
- Sidmen, Stiven. 1999. S onu stranu prezentizma i istoricizma: razumevanje istorije društvene nauke, u: Mimica, Aljoša (ur.). *Tekst i kontekst: Ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Simmel, Georg. 1950. Sociability. u: Wolff, Kurt (ur.). *The Sociology of Georg Simmel*, New York: Free Press.
- Simmel, Georg. 1955. *Conflict and the Web of Group Affiliations*. New York: Free Press.
- Simmel, Georg. 1996. O strancu. *Theoria*, Vol. XXXIX. No. 3: 7–11.

- Simmel, Georg. 2009. *Sociology: Inquiries into the Construction of Social Forms*. Leiden, Boston: Brill.
- Stinčkomb, Artur. 1999. Treba li sociolozi da zaborave svoje majke i očeve?. u: Mimica, Aljoša (ur.). *Tekst i kontekst: Ogledi o istoriji sociologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Škorić Marko; Kišjuhas Aleksej; Škorić, Jovana. 2013. "Excursus on the Stranger" in the Context of Simmel's Sociology of Space. *Sociológia*, Vol. 45. No. 6: 589–602.
- Thiel, Ansgar; Seiberth, Klaus. 2017. Migrant background, culture and ethnicity: sociological terms without explanatory value?!. *European Journal for Sport and Society*, Vol. 14. No. 3: 183–185.
- Todorov, Cevtan. 2014. *Strah od varvara. S one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.
- UNHCR. 2019. *Global Trends Forced Displacement in 2018*. Geneva: United Nations High Commissioner for Refugees.
- Uzarewicz, Michael. 1996. Paradoksi stranosti – neka razmatranja o svom, drugom i stranom. *Theoria*, Vol. XXXIX. No. 3: 13–25.
- Weinstein, Deena; Weinstein, Michael. 1989. Simmel and the dialectic of the double boundary: the case of the metropolis and mental life. *Sociological inquiry*, Vol. 59. No. 1: 48–59.
- Zimel, Georg. 2004. *Filozofija novca*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zoran Stanojevića.
- Zimel, Georg. 2008a. O konfliktu, u: Marinković, Dušan (ur.). *Georg Zimel 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zimel, Georg. 2008b. Superordinacija i subordinacija kao predmet sociologije, u: Marinković, Dušan (ur.). *Georg Zimel 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zimel, Georg. 2008c. Religija, u: Marinković, Dušan (ur.). *Georg Zimel 1858–2008*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Internet izvori:

<http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/2/svet/2952252/svedski-politicar-strid-muslimani-nisu-100-odsto-ljudi.html> pristupljeno 24.11.2019.